

Kovács András

ZSIDÓZÓ GYEREKEK, FELNŐTT ANTISZEMITÁK

Nem kell sokat keresgélne annak, aki antiszemitizmussal akar találkozni ma Magyarországon. Futballmeccsek szavalókórusaiban és utcai dühkitörésekben, a munkahelyi pletykálkodásban és értelmiségi társaságok elvont elmélkedéseiben az utóbbi időben egyre gyakrabban jelennek meg annak a jelenségnek a különféle formái, amit antiszemitizmusnak nevezünk.

Közös eredetűek-e ezek az antiszemitizmus fogalma alá besorolt jelenségek, és ha igen, hogyan differenciálódnak a későbbiek során? Ennek az elvont kérdésnek ma aktuális jelentősége van. Sokan úgy vélik, hogy a gazdasági és társadalmi válság szükségyszerű kísérőjelenségeként ismét terjed az antiszemitizmus Magyarországon. Mások szerint viszont inkább a félelmek csökkentek: nyíltabban jut kifejezésre a mindig is meglévő zsidóellenesség. Bármely – sőt mindkét – vélekedés igaz lehet, és mindkettő ismét csak a fenti kérdéshez vezet el a jelenség társadalmi háttere iránt érdeklődő kutatót: ha az antiszemitizmus újra terjed, milyen – magyartalan pszichológiai műszóval – beállítódások aktivizálódnak, illetve alakulnak antiszemitizmussá a válság körülményei között?

Az alábbiakban egy empirikus kutatás alapján próbálok meg – legalábbis részben – választ adni ezekre a kérdésekre. A kutatás során – amelyet 1983 és 1988 között végeztünk – százhusz 1942 és 1965 között született zsidó származású nő és férfi mondta el többórás mélyinterjúk során családjá történetét és saját élettörténetét. A megkérdezetteknek mintegy a fele számol be olyan, saját maga vagy gyermeke által átélt szituációról, amelyben kisgyerekek „zsidóznak”. Banális, de annál fontosabb történetek ezek, mert bennük azonosíthatók azok az attitűdök, amelyek később, a hétköznapi megfigyelő számára szinte megmagyarázhatatlanul alakulnak antiszemitizmussá. „*A fiam odajön hozzám, és azt mondja, hogy a gyerekek állandóan zsidóznak. Mondom, mért, mit mondanak. Azt mondják, feleli, hogy na, ezt beszívtad, mint zsidó a gázt. És persze fogalmuk sincs, mit jelent. Szóval reflexek ezek, valahol hallják ezeket. de mire majd belépnek a vállalathoz, és bejön valaki az ajtón, rögtön pontosan tudják, hogy mi a származása.*”

Az elbeszélések alapján a zsidózásban kifejeződő gyermekkori attitűdöknek négy típusa rajzolódik ki. Az első, sok formában ismert változat, amikor a „zsidó” szó még nem *valakinek* a megjelölésére szolgál. „*Emlékszem – mondja az egyik interjúalany –, hogy voltak mindenféle kiabálások, hogy na, hülye zsidó, meg ilyenek, de nem arra mondták, aki zsidó volt, hanem sértésként. Mint ahogy az van, hogy paraszt. Mert ha azt mondom valakire, hogy te paraszt, akkor az nem azt jelenti, hogy te földműves vagy, hanem hogy te egy bunkó vagy.*” Valóban, ezekben a szólásokban a „zsidó” idiomatikussá rögzült fordulat, pejoratív tartalmú jelző, enyhe vagy súlyosabb, érzellemmel telített szidalom. Eredete sokszor a társadalomból egykor (és néhol ma is) kivetettekhez való viszonyban keresendő: a szidalmakban a kurva, a buzi és a zsidó szó tetszőlegesen felcserélhető, miközben a szitkozódóban természetesen egy pillanatra sem merül fel, hogy a sértés címzettjének anyja valóban kurva, apja buzi, ő maga pedig zsidó lenne.

A második azonosítható attitűd az elsővel rokon: a „zsidó” szó itt is felcserélhető más, hasonló helyi értékű kifejezéssel, de a beszélő valamilyen formában már reflektál arra, hogy a szónak valami kötött jelentése is lehet. *„A gyerekeim jön haza, és meséli, hogy az iskolában lépten-nyomon mondják: te hülye zsidó; nem órá, aki az osztályban egyedül zsidó, hanem a hülye, a barom szinonimájaként. Azt kérdeztem tőle, te mit szólnál ehhez. Hát szólt valamit, úgyhogy elérte, hogy amikor azt mondják, te hülye zsidó, ránéznek, és hozzátesszik, bocsánat, bocsánat, paraszt.”* A szó valódi tartalma tehát továbbra is ismeretlen, de negatív jelentése a gyerekek közötti kommunikációban már egyértelműen rögződött: *„Hazajön a fiam az iskolából, és meséli, az egyik kislány azt mondta, hogyha megtudják egy gyerekről, hogy zsidó, akkor ki fogják rúgni az iskolából.”*

A harmadik és negyedik attitűd már magasabb artikulációs szintet jelent, a zsidózás nem pusztán negatív érzelmkifejezés, hanem *valaminek* a leírására szolgál: *„...sokszor a szugori, tehát a skót, vagy a fifikás, furfangos ember szinonimájaként használják a zsidót”* – mondja az egyik interjúalany. A „zsidó” szó még itt sem zsidó személyt jelöl, hanem az etnocentrikus gondolkodásban „zsidó tulajdonságokként” számon tartott jellemvonások bizonyos csoportját. Ez az attitűd átmenet a gyerekkori zsidózások negyedik típusához, amikor már egyértelműen a származási csoportot jelölik meg, mégpedig kifejezetten a másság kimondásának szándékával. Az egyik interjúalany, aki elbeszélése szerint olyan családban nőtt fel, ahol csak két témáról, a szexről és a zsidóságról volt tilos beszélni, élete egyik legnagyobb megrázkódtatásaként írja le a jelet, amikor egy szegedi osztálykiránduláson a zsinagóga előtt az egyik osztálytársa elébe állt, és kihívóan felszólította, hogy mondja meg, mi van fölírva a falra. Ez a gesztus – bármily fájdalmas volt is annak, aki abban a tudatban élt, hogy származása a saját titka – még nem feltétlenül ellenséges, inkább a csoporthatárok tudatosítására szolgált. De a különbség tudatosításától csak egy lépés a csoportok megszerveződése és az egymással szemben kialakított kollektív magatartásformák megjelenése, amelynek többnyire a negatív beállítódásokkal sújtott kisebbségi csoport látja kárát. *„Egyszer csak kiderült – meséli az egyik interjúalany –, hogy a gyerek ki van közzösítve az osztályból mint zsidó gyerek. A dolog úgy történt, hogy az egyik osztálytárs elkezdte szervezni, hogy zsidókkal márpedig nem barátkozunk. Csak az én gyerekemről derült ki, hogy zsidó, pedig több zsidó gyerek is volt az osztályban. A többiek elkezdtek csapatba gyűlni, és elkezdték őt látványosan kiközösíteni. A történetet nem tőle, hanem valamelyik barátjától tudtuk meg, véletlenül. Mikor elővettük, pironkodva elismerte a dolgot, de – mondta – ő nem vette ezt komolyan. Amikor azt mondták neki, hogy rohadt zsidó vagy, azt gondolta, ez ugyanolyan, mint amikor azt mondják, hülye vagy. Ugyanolyan hangsúllyal mondták, és ezért nem gondolta, hogy ezen ilyen nagyon meg kell sértődni.”*

A kortárs szociálpszichológia egyik jeles képviselője, M. M. Tumin az eddigi kutatások tapasztalatai alapján három mutatót javasol a beállítódások erősségének mérésére. Az első azt jelzi, hogy a vizsgált személy mennyire hisz a beállítódást tükröző kijelentések igazságában, a második azt, hogy a szóban forgó attitűdnek mekkora relatív súlya van a személy attitűdjeinek összességén belül, a harmadik pedig a vizsgált attitűd időbeli és ellenhatásokkal szemben tanúsított stabilitását méri. Ha a gyermek-kori zsidózások fenti négy típusát – amelyek természetesen nem feltétlenül egyetlen személy fejlődésének egymásra következő fokozatait jelentik – szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy a skála egyik végpontján a zsidózás egy olyan megnyilvánulás, amelyet érzelmi indítékok váltanak ki, reflektálatlan, helyzethez kötött, tehát időben instabil, inadekvát módon tárgyra vonatkoztatott, mással helyettesíthető, de feltétle-

nül pejoratív asszociációkat hordoz. A skála másik végpontján viszont egy olyan attitűd jelenik meg, amely már nem szituatív, hanem időben stabil, nem tisztán érzelmi, hanem reflektált, pejoratív tartalma fogalmilag kifejezhető, többé-kevésbé adekvánsan tárgyra vonatkoztatott, csoportidentitást teremt, és ezért a társadalmi érintkezés egyik meghatározójává válhat. Ebben az esetben tehát a fenti mutatók mindegyike a zsidóellenes attitűdök rögződését, mozgósítható előítélet-rendszerre szerveződését jelzi. Az alábbiakban lesz még szó arról, hogy milyen módon szerveződnek a gyermekkori artikulálatlan attitűdök artikulált előítélet-rendszerre. Külön kutatják azt a kérdést, hogy milyen összefüggés van az életkor és a stabil előítélet-rendszerek kialakulása között. Ami biztos: már a gyerekkorban kialakul az előítéletes attitűdöknek az a rendszere, amely mind az „új” antiszemitizmusoknak, mind pedig a „rég” antiszemitizmus fennmaradásának talaja.

Hogyan jönnek létre ezekből a már gyerekkorban kialakult előítéletes attitűdökből a felnőtt antiszemitizmus különféle formái? *H. C. Kelman*, aki azt vizsgálja, hogy egyes beállítódások milyen mechanizmusok hatására változnak meg, három változási folyamatot ír le. Ezek a *behódolás* (compliance), az *azonosulás* (identification) és a *belsővé tétel* (internalisation). A *behódolás* érdek irányította magatartás. Az egyén egy föllette hatalommal rendelkező külső fél befolyásának engedelmessé válik helyzetének javulásában vagy legalábbis megtartásában bízva. *Azonosulásról* akkor beszélünk, ha az egyén azért követ bizonyos magatartást, mert ettől azt reméli, hogy a számára valamilyen okból mérvadó csoport (vagy egyén) befogadja. A *belsővé tétel* pedig azt jelenti, hogy az egyén elfogad egy külső értékrendszert, amely aztán viselkedését meghatározza. Úgy látszik, hogy ezek a mechanizmusok nemcsak az attitűdök megváltozásában játszanak szerepet, hanem megszilárdulásukban is.

Behódolásra általában a hatalmi eszközöket birtokló csoport tud készíteni olyanokat, akiknek korlátozott lehetőségeik vannak az esetleges visszautasítás kedvezőtlen következményeinek elhárítására. Ez a politikai antiszemitizmus eszköze: legeklatánsabb példája az 1968-as lengyel antiszemita kampány, amelynek során Gomulkának és társainak az anticionista demagógiával rövid idő alatt sikerült a lappangó antiszemita attitűdöket „igazolni”, legitimálni, a lojalitást kifejező politikai magatartás középpontjába emelni, és így a demokratikus diák- és értelmiségi mozgalmak ellen kijátszani. Csupán az attitűdök erősségét mérő harmadik mutató jelzi a behódolásra készítő eszközök hatására végbemenő attitűdváltás korlátait: az antiszemitizmus pozíciója a magatartást motiváló attitűdök között nem bizonyult tartósnak és az ellenkező irányú társadalmi nyomással szemben ellenállóképesnek – 1980–81 során már nem sikerült újbóli mozgósítása.

A mai Magyarországon valószínűleg az *azonosulás* a zsidóellenes attitűdök antiszemitizmussá való átalakulásának leggyakoribb útja. Az *azonosulás* voltaképpen olyan szerepkövetelményeknek való megfelelést jelent, amelyeket az egyén számára a választott vonatkozási csoport határoz meg. Közismert tény, hogy az etnocentrikus érvelés nagy szerepet játszhat versenyhelyzetben lévő társadalmi, szakmai csoportok vagy tagjaik kölcsönös támogatására szövetkezett karrierlobbik azonosságának megteremtésében, intézményesen nem legitim összetartásuk igazolásában, helyzetük romlásának vagy mások helyzete javulásának „magyarázatában”. Különösen válságok idején gyakori ez a jelenség, amikor a társadalom legitimnek tekintett intézményes és morális integrációs mechanizmusainak működésében zavarok jelentkeznek. Gyermekkori zsidózásokról beszámoló interjúalanyaink többsége – mint a legelőször

idézett anya – először az iskolák elvégzése után, a munkahelyen érezte úgy, hogy most már nem artikulálatlan zsidózással, hanem komoly antiszemitizmussal került szembe. Az artikulálatlan, gyerekkori zsidóellenes beállítódások valószínűleg legtöbbször az olyan csoportokkal való azonosulási törekvések során rendeződnek antiszemitizmussá – fogalmi formát öltenek, elmozdulnak az attitűdrendszer centruma felé, és hosszabb távon rögződnek –, amelyek a társadalmi előmenetel közegét jelentik.

A *belsővé tétel* során az egyén egy értékrendszert fogad el. Artikulálatlan attitűdjeit ez emeli fogalmi szintre, és teszi egy világnézet részévé, amely a továbbiakban magatartását motiválja. A *belsővé tétel* egyik alapvető feltétele, hogy a szóban forgó világnézetet magas társadalmi presztízsű, a legfontosabb társadalmi rétegek által szavahihetőnek tekintett csoport képviselje.

A zsidókkal kapcsolatos kezdeti negatív attitűdök világnézeti antiszemitizmussá formálódásához ma Magyarországon a teológiai eredetű antiszemitizmus és az etnikai nemzetfelfogás nyújthat keretet. Az előbbi – a keresztény egyházak utóbbi évtizedekben képviselt, az antijudaizmust következetesen elítélő állásfoglalásainak köszönhetően – kivesszőfélben lévő, társadalmi hordozóját veszített jelenség; interjúalanyaink közül kizárólag azok találkoztak maradványaival, akik falusi környezetben nőttek fel. Ma is élő ideológia azonban a kultúr-nemzet fogalomból származó etnikai nemzetfelfogás, amely a nemzeti közösséget fenyegető veszélyek egyikét az asszimilációt színlelő idegen etnikumok nemzetkaraktert bomlasztó tevékenységében látja. Az antiszemitizmus világnézeti *belsővé tételének* mechanizmusa Közép-Kelet-Európában azért hatékony még ma is – főleg értelmiségi közegben –, mert az etnikai nemzetudat hordozói komoly társadalmi presztízszel bíró csoportok. Lengyelországban és Magyarországon az antiszemitizmusnak ez a típusa azért nem diszkreditálódott teljes mértékben a második világháború, a Holocaust után – mint a nyugat-európai antiszemitizmusok valamennyi formája –, mert képviselői gyakran tevékeny részesei voltak a német fasizmus elleni nemzeti ellenállási mozgalmaknak. Szélsőséges példája ennek a magatartásnak a lengyel katolikus író, Kossak asszony, aki rendíthetetlenül publikálta szélsőségesen antiszemita írásait, miközben zsidók tucatjainak mentésében segédkezett. A történet magyarországi változatát Vas István idézi fel emlékirataiban: „*Látom, Lacinak is van némi része abban, hogy engem most itt kell bújtatnia*” – mondotta állítólag a Németh László lakásán rejtőző és a házigazda korábbi írásait tanulmányozó Zelk Zoltán. Valóban, Magyarországon 1945 előtt a népi írók csoportjának egyes tagjai, miközben társadalmi kérdésekben kifejezetten progresszív álláspontot képviseltek, és megpróbáltak szembeszállni a német fasizmus befolyásának terjedésével, az etnikai nemzetfelfogás talaján állva hajlottak az ebből fakadó antiszemita következtetések levonására. A joggal presztízsteremtő politikai és társadalmi progresszivitás és az ideologikus antiszemitizmus felé nyitott etnocentrikus nemzeti ideológia kettőssége a mai megnyilatkozások némelyikében is felfedezhető – teret nyitva a zsidóellenes beállítódások világnézeti antiszemitizmussá válásához *belsővé tétel* útján.

Utolsó kérdésként röviden szeretnék kitérni arra, hogy hogyan lehet megakadályozni a gyerekkori attitűdök rögződött előítélet-rendszerre való átalakulását. Azt hiszem, könnyen belátható – a részletek kifejtésére itt nincs mód –, hogy a fent leírt három mechanizmus – a behódolás, az azonosulás és a *belsővé tétel* – ellenkező irányban is működhet: nemcsak a beállítódások rögződését, hanem megváltozásukat is elősegítheti megfelelő feltételek között. Ezeket a feltételeket a társadalmat modernizá-

ló és demokratizáló nagy folyamatok teremthetik meg. De lehet-e addig is tenni valamit a gyerekkori zsidóellenes attitűdök kialakulásának fékezésére? A székszis jogos. Mint *Henri Tajfel*, a kitűnő szociálpszichológus írja: ha az előítéletek kialakulása a szocializáció során bekövetkezett frusztrációk eredménye, akkor az egész szocializációs folyamatot kellene megváltoztatni: ha pedig – mint mások állítják – a tekintélyelvű személyiségstruktúra továbbadásának következménye, akkor az egész társadalmat pszichoterápiás kezelésre kellene beutalni. Mindazonáltal Tajfel lát valami esélyt a gyerekkori előítéletek kialakulásának legalábbis az ellensúlyozására. A kérdéssel foglalkozó tanulmányában az előítéletek kialakulásának három fázisát írja le. A *megkülönböztetés* a gyermeknek az a viszonylag korai képessége, hogy másoktól való különbségét észrevegye. Az *identifikáció* valamivel később kialakuló képesség: a gyermek megtanul különbséget tenni saját csoportja és egy másik csoport között, meg tudja jelölni, hogy ő melyik csoportba tartozik. A harmadik fázis az *értékelés*, azaz a gyermek a tudatosított különbségekhez pozitív vagy negatív értékítéleteket rendel. A szociálpszichológiai kísérletek azt bizonyították, hogy a megkülönböztetés és az identifikáció fázisa szükségszerű lépcsőfok minden gyermek kognitív fejlődésében. Viszonylag hamar kialakulnak a megkülönböztetett csoportokra vonatkozó értékelések is. A kísérletek azonban azt is megmutatták, hogy gyermekeknél a csoportok megkülönböztetése szituatív, még nem fogalmi eszközökkel történik. Ezért a korai értékelések is konkrét tárgyra vonatkoznak, nem elvont csoportokra. A fehér kisgyerekek a szomszéd utcában lakó négert utálja, nem a négereket általában. Az elvont társadalmi kategóriákban való gondolkodás képessége csak jóval később alakul ki. Ezért – mondja Tajfel – van valami esély annak megakadályozására, hogy a szituatív értékelések rávetüljenek a később kialakuló elvont kategóriákra. Ehhez arra van szükség, hogy a konkrét szituációkhoz kötött értékelésekkel szemben ugyanazon a szinten, ugyanolyan érzelmi intenzitású ellensúlyokat alakítsunk ki. A derék eszkimógyerekről szóló, a más fajtájúak iránti szeretetet felkelteni szándékozó jámbor történetek nem fogják csökkenteni a szomszéd zsidóval szembeni előítéleteket. Az ellensúlyképzésnek hétköznapi szituációkban kell végbemennie. Ez merőben új feladatokat ró az óvodára és iskolára – és ezek teljesítése még olyan országokban is komoly erőfeszítéseket igényel, amelyekben az intézményes gyermeknevelés színvonala hagyományosan magas, és a nemzeti, vallási vagy etnikai előítéletek lebontása már régóta a nevelési programok része. Tekintettel a magyarországi óvodai és iskolai nevelés siralmas színvonalára, nálunk ezt a feladatot még hosszú ideig csak a családi nevelés látja el.

Derűlátásra ez a tény sem ad sok okot. Sikerült-e legalább az érintetteknek, interjúalanyainknak kialakítaniuk az adekvát reakciókat a gyerekkori előítéletes attitűdökkel szemben? A kép egyáltalán nem vigasztaló. A gyerekkori zsidózásokról szóló beszámolók nagy tanácstalanságról tanúskodnak. Néhányan az iskolához fordultak: az egyik helyen mindennapos jelenségként kezelték az ügyet, és nem voltak hajlandók a túlérzékeny szülők panaszaival foglalkozni. A másikon javítóintézzettel fenyegették meg a zsidózó gyerekeket, a harmadik iskolában pedig egyenesen politikai ügyet próbáltak kreálni az incidensből. Nem bontakozik ki kedvezőbb kép azok elbeszéléseiből sem, akik a társadalmi környezetet, a zsidózó gyerekek szüleit keresték meg. „Az egyik barátnőm mesélte, hogy az iskolában zsidóztak a gyerekek, erre felhívta a szülőket. Azok teljesen megdöbbenek, majd a zsidózó kisfiú másnap azzal fogadta a fiát: hülye az anyád.” A zsidóként kiközösített kisfiú esetében az osztályfőnök kereste fel az akció

szervezőjének szüleit, „elmondta, hogy mi történt, mire a szülők azt válaszolták, hogy ők tényleg nagyon utálják a zsidókat, szó se róla, szidják is őket eleget. De mindig próbáltak vigyázni arra, hogy ez ne a gyerek előtt történjék, persze előfordulhatott, hogy egyszer nem veiték észre, hogy ott a gyerek, és az meghallotta. Ezentúl majd jobban fognak vigyázni”. Vannak olyan szülők is, akik tettelegesen önvédelemre biztatják gyerekeiket, ám a szülők többsége a zsidóságot bagatellizálására hajlik. Egyidejűleg pedig a lapítást, a szóltan elhúzódsást javasolja gyermekének, a „primitív”, „buta” zsidózó gyerekekkel való konfliktus felesleges, hasztalan voltára hivatkozva. Sokan úgy vélik, ily módon szükségtelen lelki megrázkódtatásoktól védik meg gyermeküket, míg másokban egyszerűen felébred a menekülési reflex: páni félelmet váltanak ki bennük a származásukról egyébként csak homályos információkkal rendelkező gyermekeik élményei. Ezek arról árulkodnak ugyanis, hogy mások tudják és számon tartják, amit ők rejtegettek, vagy aminek már jelentőséget sem tulajdonítottak: hogy zsidók.

A mai magyar zsidóság identitászavarait tükrözi, hogy milyen kevés a gyermekkori zsidóságra való, azonos szintű, emocionálisan is egyenértékű reakció, amely, mint Tajfel rámutatott, még mindig a legalkalmasabb eszköz lenne az előítéletek rögződésének megakadályozására. Álljon itt azért ezekből is két példa. „Az iskolában, ha kérdezték, hát nem tagadtam, hogy zsidó vagyok. Egyszer csak egy fiú elkezdte mondogatni csúfolásképpen, hogy büdös zsidó, büdös zsidó. Mentem haza sírva, és akkor az anyu azt mondta, hogy ezen nem kell sírni, mi azok vagyunk, ez nem bűn, nem különbözünk másoktól, és vágjak vissza. Mondjam neki, hogy zsidó vagyok, nem tagadom, amit tojok, neked adom. Hát mondtam, és ezzel mintha elválták volna, többet engem nem molesztáltak.” És a másik: „Elkezdtek mondogatni valakire, hogy milyen hülye zsidó, milyen nagy orra van, hogy biztos zsidó. Erre azt mondtam, miért, nem feltétlenül velejá rója a zsidónak a nagy orr. De hogy én ne vitatkozzak, mit tudok én erről. Hát, mondom, tudok. Ugyan már, akinek nagy orra van, az mind zsidó. Mondom, figyelj, nekem nagy orrom van? Miért lenne nagy orrod? Mert én zsidó vagyok. És akkor csönd lett, mindenki engem nézett, és feloszlott a társaság.”

Irodalom

Herbert C. Kelman: THEORETISCHE GRUNDLAGEN FÜR PROGRAMME ZUR EINSTELLUNGSÄNDERUNG. In: VORURTEILE. IHRE ERFORSCHUNG UND IHRE BEKÄMPFUNG. Hrsg. W. v. Baeyer-Katte et al. EVA, Köln, 1965. 87–89. o.

Henri Tajfel: DIE ENTSTEHUNG DER KOGNITIVEN UND AFFEKTIVEN EINSTELLUNGEN. In: id. mű 81–85. o.

Melvin M. Tumin: EINSTELLUNG UND VERHALTEN. In: id. mű 73–79. o.